COMMUNITY OF PRACTICE KLIMAATADAPTATIE ZUIDELIJKE RANDSTAD

verslag najaar 2015

Het klimaat verandert

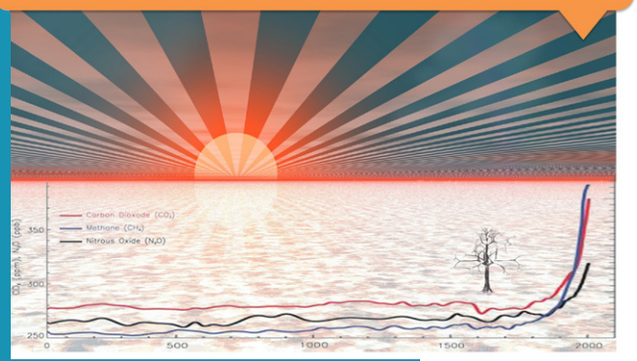

het heeft effect op de stad

het heeft effect op het land

“We are the first generation that feel the effects of climate change, and probably the last one who can do something about it.”

COP Klimaatadaptatie Zuidvleugel

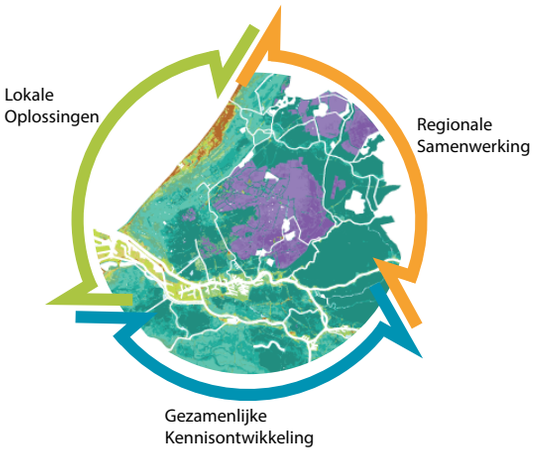

Najaar 2015 vonden in Delft twee bijeenkomsten plaats van alle regionale specialisten op het gebied van klimaat, klimaatadaptatie, groen en Waterbeheer.

De regio is al ver in het denken en handelen op het gebied van Klimaatadaptatie. Dat moet ook wel, want de urgentie is hier groot. Dordrecht, Rotterdam, Delfland, ZoetermeerDen Haag: iedere Gemeente heeft hier een eigen specifieke adaptatie-opgave.

Om die kennis te bundelen, van elkaar te leren, gezamenlijke opgaven te benoemen en kennis uit te dragen is de Comunity of Practice klimaatadaptatie opgezet.

COMMUNITY OF PRACTICE

De Bestuurlijke en Ambtelijke Watertafel voorziet in de de regio zuidvleugel al enig tijd in een sterke behoefte. De behoefte uit beleid en praktijk om watervraagstukken meer samen te werken en af te stemmen. Hierin komen de gemeenten van de Metropool Regio Rotterdam Den Haag en de drie waterschappen - Delfland, Schieland & Krimpenerwaard en Rijnland - samen voor het bespreken van actuele water-gerelateerde thema's.

Specifiek voor het thema klimaatverandering en klimaatadaptatie merkte men, dat meer en diepgaander overleg zinvol is. Ook is er een verbreding noodzakelijk vanuit de waterthematiek naar groen en leefomgeving in het algemeen.
Vele gemeenten kennen inmiddels de problematiek, diverse gemeenten en regio's hebben een adaptatiestrategie of -aanpak opgesteld. Waarmee we een van de meest vooruitstrevende regio's in Nederland zijn op dit terrein.

Dat moet ook wel, want de urgentie is hier groot. Dordrecht, Rotterdam, Delfland, Zoetermeer, Den Haag: ieder heeft hier een eigen specifieke adaptatie-opgave. Waterveiligheid bij zeespiegelstijging, rivierhoogte-stijging, buitendijkse gebieden, dalende polders, veenbodemdaling, wateroverlast in de stad, schoon- en zoetwater problematiek, droogte en hittestress: binnen een straal van 15 kilometer komt het allemaal voor in de Zuidvleugel.

KLIMAATADAPTATIE ZUIDVLEUGEL

COP, community of Practice Klimaataatadaptatie Zuidvleugel zag met die inzichten en gedachten het licht. Gestimuleerd in 2014 door de inspanningen van het DeltaProgramma Nieuwbouw en Herstructurering voor het opzetten van regionale intentie-overeenkomsten en met de overtuiging van het belang van het onderwerp is vanuit de Watertafel een kernteam gevormd om in 2015 twee bijeenkomsten te organiseren. Eén bijeenkomst gericht op een brede doelgroep, met brede scope op het onderwerp Klimaatadaptatie, en één bijeenkomst die meer de inhoudelijke diepte ingaat: welke problemen komen we tegen en hoe kunnen die worden opgelost?

Drie doelen zijn daarbij benoemd:

1. Het uitwisselen van lokale ervaringen en oplossingen
2. Het gezamenlijk ontwikkelen van nieuwe kennis
3. Het samenwerken op regionale schaal in bovengemeentelijke vraagstukken.

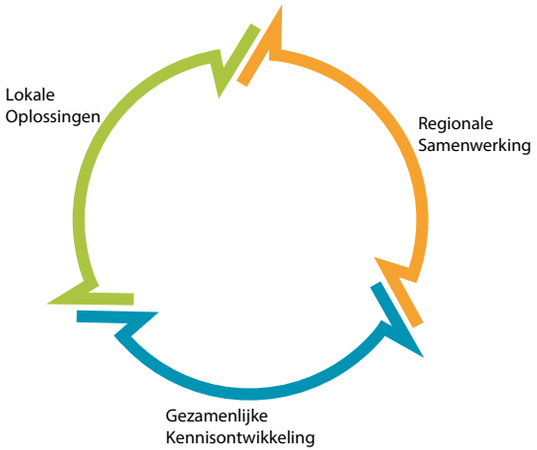

- **De Zuidvleugel kent veel opgaven op het gebied van klimaatadaptatie**
- **De COP wil voorzien in drie behoeftes:**
  - **Lokaal opgedane kennis uitwisselen**
  - **Regionaal samenwerken waar mogelijk of noodzakelijk**
  - **Gezamenlijk nieuwe kennis ontwikkelen**
- **Met de ontwikkelde kennis en ervaring helpen we elkaar, maar ook andere regio's, waar ook ter wereld.**

EERSTE BIJEENKOMST 30 SEPTEMBER

Programma

12:30 – 13:00	Opening Michiel Brouwer / Maartje Scholten Gesprek met wethouders en hoogheemraad
13:00 – 14:45	Van je RAS, RAS, RAS Pitches van zes klimaatadaptatieaanpakken Inleiding en wrap-up door Bart Stoffels
15:00 – 16:00	Vijf Workshops
16:00 – 16:45	Hoe de stad zichtbaar zal veranderen Auke Wissing DE URBANISTEN
16:45 – 17:00	Afsluiting en zicht op 18 november

DEELNEMERS

Naam	Bedrijfsnaam
Niels Al	Gemeente Den Haag
Marieke van Aubel	Gemeente Zoetermeer
Michel Barendse	Hogeschool Inholland Delft, gemeente Pijnacker-Nootdorp
Matthijs Beke	Gemeente Midden Delfland
Jan van den Berg	LTO
Heleen Bothof	LUZ architecten
Hanna Borren	Gemeente Hellevoetsluis
Stephan Brandligt	Gemeente Delft
Michiel Brouwer	MBDSO | Michiel Brouwer Duurzame Stedelijke Ontwikkeling
Sonja Commeren	Gemeente Maassluis
Simon van Damme	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Hans Diender	Heijmans
Margreet van Es	AWARENESS adviesbureau voor beleids-marketing
Jeannette Gerkens	Gemeente Lansingerland
Buddy de Groot	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Thalitha van Heijst	Hoogheemraadschap van Delfland
Theo Helderman	Gemeente Midden Delfland
Marlous van Herten	Rijkswaterstaat, Rijnmond-Drechtsteden
Peter van den Heuvel	Gemeente Midden Delfland
Rien Hilhorst	SPIN stadsontwikkelaars
Edwin van der Hoeven	HOOGZOMER
Marcel Houtzager	Hoogheemraadschap van Delfland
John Jacobs	Gemeente Rotterdam
Ellen Kelder	Gemeente Dordrecht
Eugenie Klok	Gemeente Midden Delfland
Denny Klomp - Van Gestel	Bureau Mentink
Jaap Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Leen Koster	Gemeente Midden Delfland
Wessel Kremer	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Piet Kuilboer	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Oswald Lagendijk	Deltares
Bert Lambregts	Gemeente Schiedam

Naam	Bedrijfsnaam
Arno Lammers	Gemeente Den Haag DSO
Toos Lander	Hoogheemraadschap van Delfland
Carlo Langelaan	Hoogheemraadschap van Delfland
Roël de Leede	Gemeente Vlaardingen
Kim van Nieuwaal	Mininsterie van Infrastructuur en Milieu
Erik van Noort	Gemeente Rijswijk
Govert van Oord	Gemeente Midden Delfland
Carl Paauwe	Hoogheemraadschap van Delfland
Alex Renes	Gemeente Westland
André Rodenburg	Inter Delta Nederland / gemeente Rotterdam
Bas Sala	Studio Bas Sala
Maartje Scholten	Gemeente Delft
Arjan van Steenderen	Geofoxx
Bart Stoffels	Stadsstromen / Except
Diny Tubbing	Gemeente Delft
Ariane Tuinenburg-Jansen	Rijkswaterstaat Leefomgeving/Bodem+
Annemarieke Verbout	Hoogheemraadschap van Delfland
Philip van Vianen	Geofoxx
Bert Vos	Gemeente Schiedam
Hanny Vrieswijk	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Saskia van Walwijk	Gemeente Schiedam
Auke Wissing	DE URBANISTEN
Han de Wit	de Bouwcampus
Laura Zegers	Rijkswaterstaat

OPENING

Obama:
“The climate is changing. Even faster than we are able to address it.
That has to change. -
But we can’t do this alone.
We have to do it together.”

Die urgentie wordt ook door de aanwezige bestuurders gevoeld.
Zij roepen de COP op samen te werken, veel kennis uit te wisselen en vooral met veel ideeën te komen voor nieuwe initiatieven.

Bij de opening vroeg Obama aandacht voor de urgentie voor de aanpak van de klimaatverandering:
“The climate is changing even faster then we are able to address it. That has to change. - But we have to do it together.”

Juist om ons te wapenen tegen de gevolgen van die verandering komt de COP Klimaatadaptatie Zuidvleugel bij elkaar: een unieke samenwerking en kennisuitwisseling tussen juist die gemeenten, waar de urgentie van klimaatverandering groot is, en waar al veel kennis op dat gebied is verzameld; misschien wel de meest klimaat-adaptatie-kennisintensieve regio van de wereld.

Wethouder Brandligt van de gemeente Delft benadrukte die samenwerking. Niet alleen de samenwerking tussen de gemeenten, onderstreepte hij. Juist ook het betrekken van andere beleidsterreinen, zoals de sociale en maatschappelijke opgaven in de stad, ziet Brandligt als een kans.

Govert van Oord, wethouder van Midden Delfland benadrukte ook de samenwerking. De samenwerking tussen de verstedelijke gemeenten, de verglaste gemeenten en deopen ‘gras-gemeente’ Midden Delfland. Maar zeker ook de samenwerking tussen de maat-schappelijke organisaties binnen een gemeente kan bijdragen aan op-lossingen. De‘24 uur van Midden Delfland’ met 120 afgevaardigden van maatschappelijke organisaties is daarvan een goed voorbeeld.

Als Hoogheemraad van Hoogheemraadschap van Delfland ziet Marcel Houtzager de samenwerking tussen de gemeenten op het gebied van klimaatadaptatie groeien. Dat is een goede ontwikkeling. Houtzager benadrukt daarnaast de samenwerking tussen bestuur, beleid en uitvoering binnen organisaties. “Kom vooral met goede ideeën om het bestuur te voeden!”

STAND IN NEDERLAND

Bart Stoffels, als zelfstandige als Stadsstromen werkzaam bij Except, geeft ons een tour langs Klimaatadaptatieprojecten door Nederland.

Kampen is een gemeente met een grote waterveiligheidsopgave. Bij hoog water in het IJsselmeer moet de stad extra worden beschermd. Kampen heeft daarvoor geïnversteerd in een tijdelijke, verwijderbare waterkering. Een team van burgers zorgt ervoor dat de kering snel wordt opgebouwd. - Deze aanpak leeft zo onder de bevolking dat er voor deze HoogWater-Brigade inmiddels een wachtrij is.

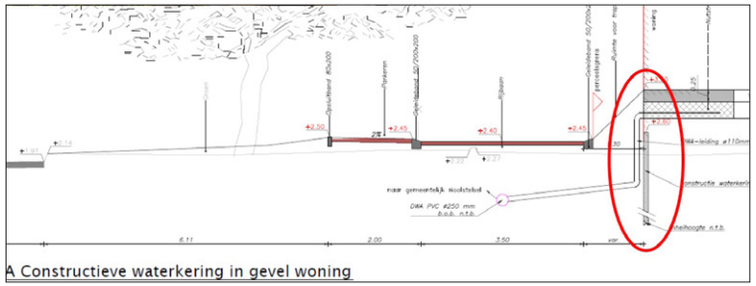

A Constructieve waterkering in gevel woning

Zwolle kent zowel een waterveiligheidsopgave als een waterover-lastopgave en mogelijk op termijn een hitte-overlast opgave. In dieverse studies, waaronder de ‘Proeftuinen-methode’ van het ministerie IenM, is deze problematiek onderzocht. Voor een binnen-stedelijke nieuwbouwlocatie is een unieke oplossing gevonden voor deze gecombineerde opgave. Ontwikkelaar, gemeente en Waterschap ontwikkelden een waterkeermuur in de woning.

Almere kent ook die waterveiligheids-opgave van het IJsselmeer. In een ambitieus plan wordt de noodzakelijke dijkversterking gekoppeld aan een recreatie-programma met woningbouw én natuurontwikkeling. Bart Stoffels complimenteerd de samenwerkende partijen voor hun integraliteit, maar geeft daarbij de risico’s in uitvoering aan: zo’n integrale oplossing verenigt vele krachten, wordt er ruimtelijk veel leefbaarder van. Maar wat als een van de partijen zich onverhoopt terugtrekt? - Laten we zorgen dat er dan geen sectoraal uitgewerkte dijkversterking komt te liggen.

Leerpunten:

- **Kampen toont dat er een maatschappelijk draagvlak is voor maatregelen voor waterveiligheid**
- **In Zwolle leidde de Proeftuin tot het delen in elkaars opgave en samenwerking in het oplossen daarvan**
- **Almere toont met plan ‘Duin’ de leefbare meerwaarde aan om de klimaat-opgave mee te koppelen aan andere stedelijke opgaven en oplossingen.**

VAN JE RAS, RAS, RAS

Zes presentaties geven een overzicht van de verschillende aanpakken in de regio.

Midden-Delfland: Uitvoeringsplan LOP

De klimaataanpak wordt uitgewerkt en vastgelegd in het nieuwe Uitvoeringsprogramma van de Gemeente. Die wordt nu opgesteld. De problematiek kenmerkt zich door dalende bodem, verdroging en vernatting van de veenweide-gebieden en overlast bij extremen, ook in de dorpen.
Midden-Delfland speelt en kan een rol spelen bij een gezamenlijke regionale aanpak, juist omdat het een van de enige onbebouwde gebieden van de regio beheert.

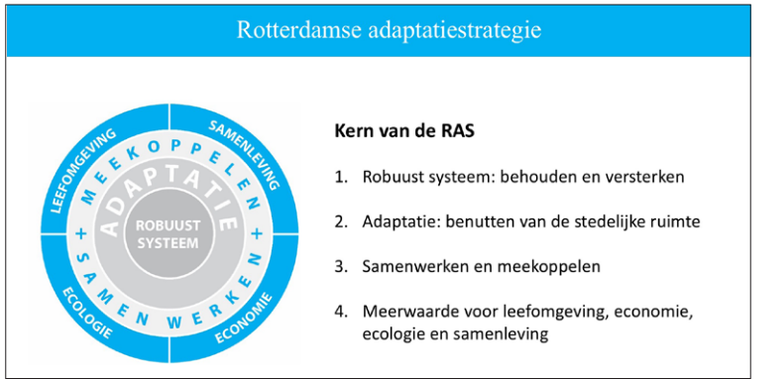

Rotterdam: Rotterdamse Adaptatie Strategie

Met het Rotterdam Cimate Initative heeft Rotterdam een grote stap gezet naar een klimaatbewuste stad. De kern van de aanpak is nog steeds actueel: zoeken naar een robuust systeem, door adaptie, meekoppelen en aan te sluiten bij ander waarden van Rotterdam. Met het waterplein en Greening Hofbogen laat Rottedam zien dat de strategie steeds meer tot geïntegreerde oplossingen leidt. ‘Water Sensitive Rotterdam’ is de uitwerking waaraan nu door de gemeente vanuit de lijn wordt gewerkt aan de water- en droogte opgave.

Regionale Adaptatie Strategie Haaglanden

De RAS van Haaglanden geeft voor de hele regio opgave en uitgangspunten voor een klimaatadaptieve aanpak. Het geeft daarbij een groot aantal voorbeelden voor die aanpak en maatregelen. Hele concrete maatregelen, maar ook berekeningsmodellen en een klimaatatlas voor de regio. Voor uitvoering wordt gefocust op de drie grote ruimtelijke verschillen in het Haaglanden-gebied: Gras, Glas en Stad. Uitwerking van de RAS wordt overgelaten door de gemeenten, nu Haaglanden als entiteit niet meer bestaat.

WAT SPEELT ER IN DE REGIO?

Klimaatbestendig Den Haag

Den Haag heeft voor de aanpak van klimaatadaptatie bewust gekozen voor een Uitvoeringsprogramma. Het bevat een korte analyse, veel mogelijke acties en een een uitwerkingsprogramma in de lijn van de Gemeente. Actieprogramma's maken dit jaarlijks nog concreter. In de aanpak en uitwerking volgt Den Haag de RAS-Haaglanden en de onderverdeling uit het Deltaprogramma: 'Weten - Willen - Werken'

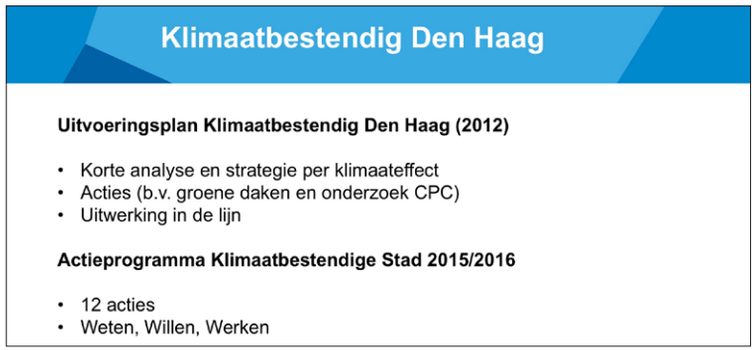

Delft: RAS, groenplan, Delft Zuidoost

RAS-Haaglanden is voor Delft uitgangspunt voor klimaatbeleid. Deze wordt samen met het Groenplan en het Waterplan gebruikt voor concrete acties. Er wordt gewerkt aan een Uitwerkingsplan van de RAS voor 2016. Proeftuin Klimaatbestendig DelftZuidoost is een ver uitgewerkt voorbeeld, die de gemeente ook in andere gebieden van de stad wil toepassen.

Deltaprogramma Rijnmond Drechtsteden

De steden in Rijnmond en Drechtsteden werken samen met het Deltaprogramma en IenM gezamenlijk aan een brede aanpak, waarbij de opgaven voor waterveiligheid, zoetwater en ruimtelijke kwaliteit in samenhang worden bekeken. Uitgebreid, gedetailleerd onderzoek wordt daarbij gekoppeld aan specifieke ruimtelijke maat-eregelen. Vooral de urgentie van de opgave, de brede samenwerking op diverse niveau's, het smeden van coalities en aansluiting bij het MIRT maakt uitvoering realistisch.

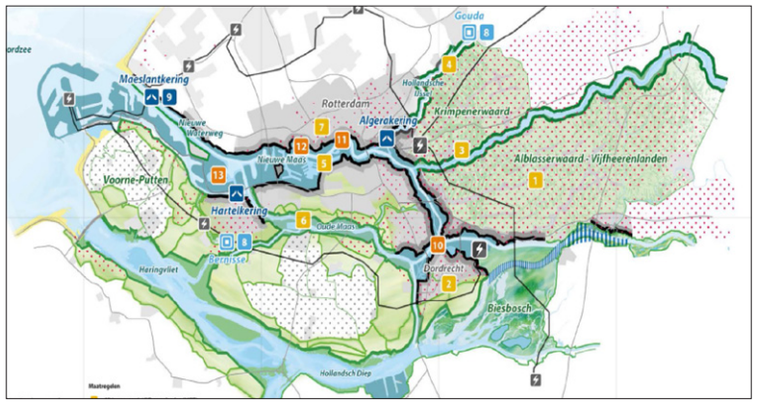

Leerpunten:

- In de regio is het bewustzijn van klimaatadaptatie hoog.
- Ook de stap van bewustzijn naar strategie en aanpak ligt in de Zuidelijke Randstad hoog
- De RAS- Haaglanden vormt voor veel gemeenten de basis voor hun klimaatadaptatie-beleid
- Gemeenten organiseren de uitvoer van maatregelen (inmiddels) via 'de lijn'
- Gemeenten proberen met wisselend succes klimaat-opgaven mee te koppelen aan overige ruimtelijke opgaven

ANALYSE VAN KLIMAAT-PLANNEN

	Beleidsvorm	Inhoud	Primaire eigenaar	Samenwerking	Beoogde slagkracht	Resultaten
RAS Rotterdam	Strategie, kaders en uitgangspunten voor plannen Collegebesluit 2013 geen raadsbesluit	4 kernbesluiten: • De basis op orde • Adaptatie: benutten hele stedelijke ruimte • Samenwerken en meekoppelen • Meerwaarde voor leefomgeving, samenleving, economie en ecologie	Opgesteld door RCI Gemeente: programma is opgenomen in de lijn van de organisatie trekker Watersensitive Rotterdam: John Jacobs Coordinator: Chantal Oudkerk Pool		1. Concrete uitvoering ('ritme van de stad') 2. pilotprojecten 3. verdiepend onderzoek en (kennis)borging	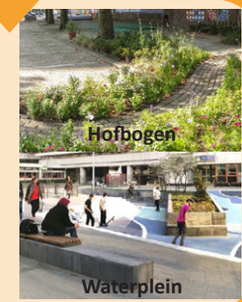
Rijnmond-Drechtsteden	Divers onderzoek: • Eiland van Dordrecht (proefuin en MIRT onderzoek MLV 2015) • MIRT Strategische agenda Buitendijks (2016) • Advies DP Rijnland Drechtsteden • Vigerend uitvoeringsprogramma HWBP?	MLV toepasbaar maken Nieuwe normering Verkennen opgave en vertalen naar uitvoeringsagenda	Dordrecht: Rotterdam: Provincie: Detlaprogramma Jaarlijkse herijking	Rijk, Provincie, HHR Schieland & Krimpenerwaard gemeenten Rotterdam, Dordrecht - Bestuurders zijn persoonlijk betrokken	Advies aan de Deltacommissaris Implementatie in Rijks- én regionale uitwerking Regie bij stuurgroep Rijk en Regio Uitvoeringsagenda voorkeurstrategie: gebiedsgericht en systeemniveau MIRT trajecten	vertaling in MIRT-projecten
Den Haag Uitvoeringsplan	Strategie + actie-programma Collegebesluit (?) Brief wethouder aan raadscommissie	Vier schaalniveaus: • Regio • Stad • Wijk • Gebouw Vier klimaatthema's: • Zeespiegel • Hevige neerslag • Droogte • Hitte	Opgenomen in de lijn van gemeente Den Haag ong. 1 FTE: Niels Al en Arno Lammers Duurzaamheidsteam	Rijk (twee DP's) HH Delfland Haaglanden	Onderzoek ('climate proof cities') Private uitvoering door subsidies (groene daken en gevels) Publieke voorbeeldprojecten Communicatie en voorlichting (Borging in beleidsnota's	

	Beleidsvorm	Inhoud	Primaire eigenaar	Samenwerking	Beoogde slagkracht	Resultaten
	RAS Haaglanden Nota Groen Delft (vastgesteld) Waterplan (2008?) Uitvoeringsprogramma 2012-2015 Nota Groen Proeftuin DelftZuidoost (vastgesteld)	RAS: gebiedstype 'stad' Groen: benoemt klimaatadaptatie integraal Water: stedelijk watersysteem, bodemdaling Proeftuin: gebiedsgerichte aanpak met 180 maatregelen	Trekkersrol: gemeente Delft: Diny Tubbing (enkele uren/wk) in de lijn vd gemeente Delft	nota Groen: 'partners in de stad' Waterplan: HHR Delfland, DSM, bewoners Delft Zuidoost: TUDelft, Delfland, Duwo GGD (Hitte)	Projecten in de stad Voorbeeldprojecten Groen en ecologie integraal meenemen concrete projecten DelftZuidOost uitvoeren betrekken bewoners	samenvoegen van gelden voor inrichting TU en Delft voor aanpak DelftZuidOost
	Regionale Strategie (vastgesteld 2014) • uitgewerkt naar drie gebiedstypen en gidsmodellen	3 gebiedstypen : Stad, Glas, Gras. Ieder van deze gebieden heeft een eigen leidende principe-aanpak (gidsmodel)	Opgesteld door regio Haaglanden Overgedragen aan gemeenten, opgepakt in bijvoorbeeld: - Leischendam-Voorburg - Midden-Delfland - Delft - Pinacker-Noordorp	Delfland Iedere gemeente eigen partners bestuurlijke en ambtelijke Watertafel	• Strategie voor alle gemeenten van Haaglanden • Financien: klein Budget • Proces: Watertafel en gemeenten zelf • Inhoud: Aanbevelingen voor acties	bijvoorbeeld: In Leidschendam-Voorburg : in GRP In Pijnacker-Nootdorp: gecombineerd water- en klimaatadaptatieplan (2016) Provincie: omgevingsvisie (?)
	Strategie (2005) + uitvoeringsprogramma Uitvoeringsprogramma wordt 2015 herijkt	Algemene streefbeeld 'Midden-Delfland®2025: Sterk door het landschap' 4 sporen: • Landschap met ruimtelijke kwaliteit • Beheer/ontwikkeling van groene ruimte • Genieten van gastvrij Midden-Delfland • Ontmoeting stad en land • Verdroging en Zoetwatertekort	Gemeente Midden Delfland Trekkersrol & middelen: wordt 2015/16 bepaald	'tactische' partners: • LTO • Delfland • Stichting M-D • ondernemersfederatie 'strategische' partners in: • Landschapstafel Hof van Delfland e.v.a.	Uitvoeringsprogramma met 4 sporen Marketing en gebiedspromotie Innovatieve verdienconcepten Culturele activiteiten	gebruik RAS-Haaglanden 30 okt: 24 uur van Midden Delfland integratie in omgevingsbeleid

VIJF WORKSHOPS

De vijf workshops geven deelnemers inzicht in specifieke delen van de klimaatadaptatie-opgaven. En welke collega's daarmee op lokaal niveau bezig zijn.

In vijf verschillende sessies hebben de deelnemers verder gewerkt aan de opgaven van de regio. Belangrijkste doel daarbij was om elkaar en de verschillende opgaven beter te leren kennen.

Uitvoeringsprogramma 2015 - 2025

Voor het nieuwe uitvoeringsprogramma waren Peter van den Heuvel en Theo Helderman op zoek naar de belangrijkste klimaatadaptatie-opgaven voor hun gemeente Midden Delfland. In de workshop werden de belangrijkste randvoorwaarden geschetst "Hoe de koe in de wei kan blijven."

Stresstest

Schiedam maakte een stresstest voor een van hun woonwijken, vertelde Saskia van Walwijk. - Opgelucht kwamen deelnemers tot de conclusie dat dat minder ingewikkeld is en minder duur dan ze vreesden.

Betrokkenheid en Eigenaarschap

Delfland met Bas Sala bespraken de mogelijkheden, risico's en kansen van burgerbetrokkenheid bij de klimaatadaptatieopgave. De workshop resulteerde in de intentie voor een initiatief van regentonnen in Schiedam.

Meerlaagsveiligheid

In de workshop Meerlaagsveiligheid stond met Ellen Kelder de aanpak van Dordrecht voor waterveiligheid centraal. Wat doe je in dichtbebouwd buitendijks gebied? Goede integrale evacuatieplannen blijken zeldzaam.

Vasthoudmaatregelen

Annemiek Verbout van het Hoogheemraadschap van Delfland ging met de deelnemers in op maatregelen die water kunnen vasthouden; een van de prioriteitsopgaven in de aanpak van het nieuwe Waterbeheerplanvan het Hoogheemraadschap.

INSPIRATIES VOOR EEN VEERKRACHTIGE STAD

DOOR AUKE WISSING DE URBANISTEN

In onze regio werken we aan ‘De Rivier als Getijdenpark’ waarbij we de relatie tussen stad en rivier opnieuw definiëren

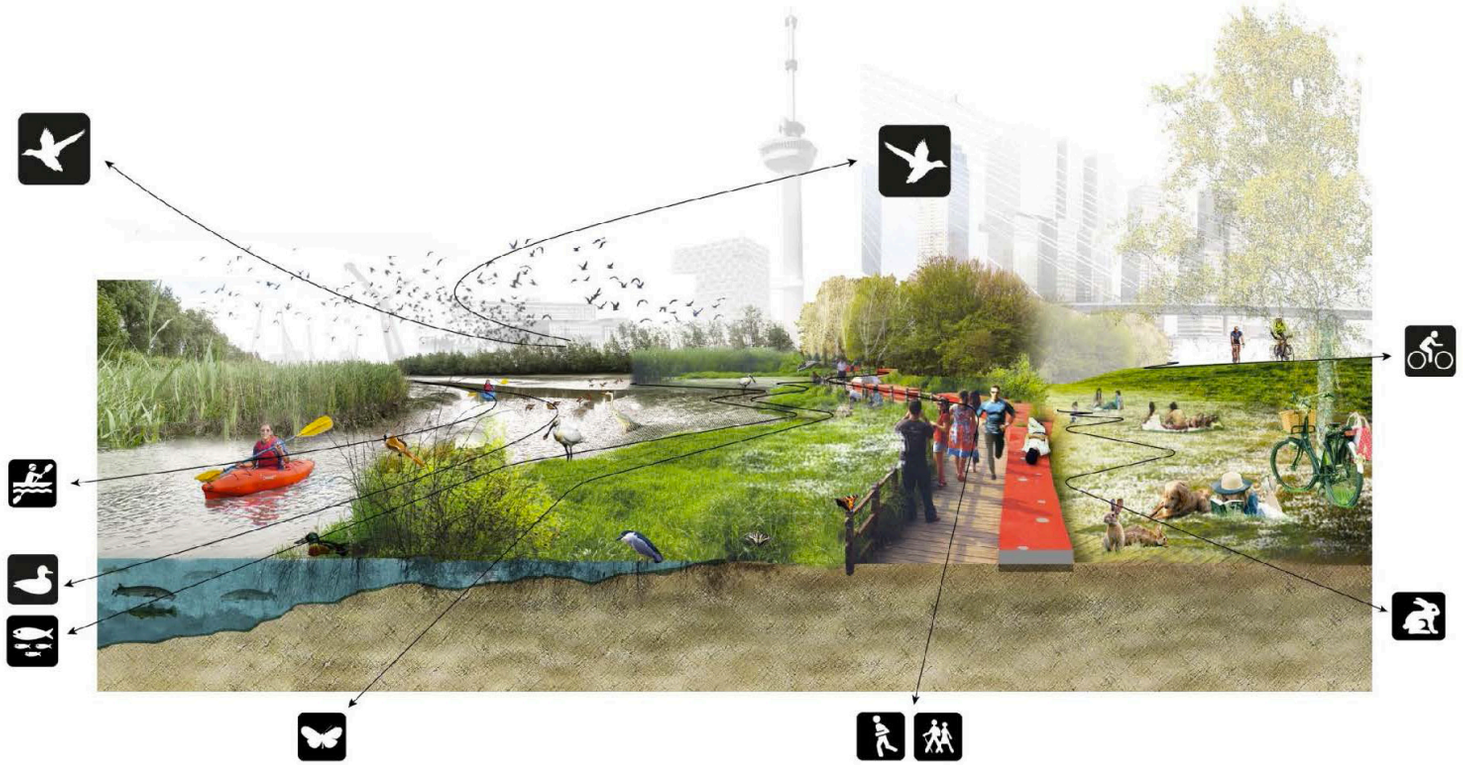

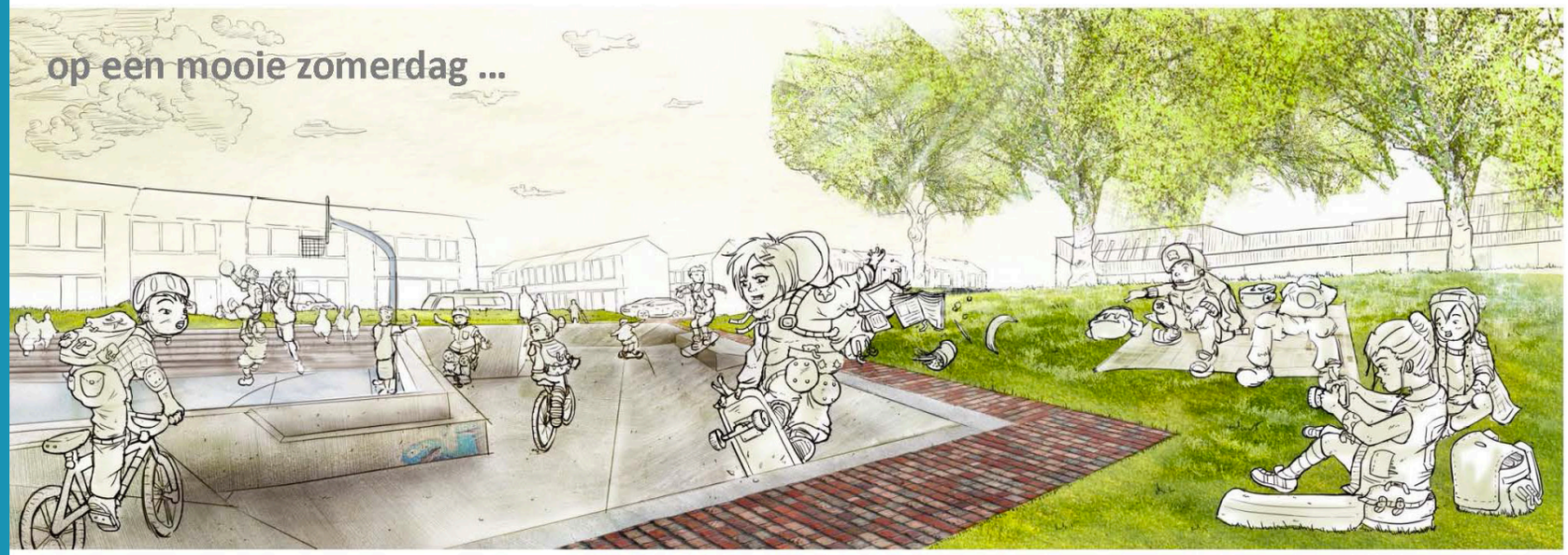

DE URBANISTEN

TWEEDE BIJEENKOMST 18 NOVEMBER

18 November vond de tweede bijeenkomst van de COP Klimaatadaptatie Zuidelijke Randstad plaats.

Ruim 30 specialisten kwamen samen om kennis op te nemen en te delen rond de "stresstest"

Programma

13:00 – 14:30	Opening Michiel Brouwer De Stresstest – Hasse Goosen Hotterdam – Frank van der Hoeven Regenwater-overlastmodel 3Di, door Marcel Tirion en Marije Paardekooper
15:00 –16:45	Twee Werksessies: 1. Hoe organiseer ik een stresstest? 2. Waar zit de stress?
17:00 – 17:15	Afsluiting en zicht op 2016
20:00 – 22:00	Presentatie Delft: Smart City

DEELNEMERS

Naam	Bedrijfsnaam
Alex Renes	Gemeente Westland
Angelique Mergler	Het Vooruitzicht
Ariane Tuinenburg-Jansen	RWS Leefomgeving/Bodem+
Arianne Fijan	Gemeente Gouda
Bas Nanninga	Hoogheemraadschap van Delfland
Bas Sala	Studio Bas Sala
Coen de Nijs	Inter Delta Nederland
Erik de Haan	Provincie Zuid-Holland
Erik Venneman	Hoogheemraadschap van Delfland
Frank van der Hoeven	TU Delft
Gijs Bloemberg	Hoogheemraadschap van Delfland
Hasse Goosen	CAS / WUR
Heleen Bothof	LUZ architecten
Jaap Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Jeannette Gerkens	Gemeente Lansingerland
Karin Noeverman	Gemeente Dordrecht
Laura Zegers	RWS
Maartje Scholten	Gemeente Delft
Manon Entius	Gemeente Maassluis
Marcel Tirion	Gemeente Den Haag
Marieke van Aubel	Gemeente Zoetermeer
Marije Paardekooper	Hoogheemraadschap van Delfland
Melanie Lopes Carrilho	Gemeente Den Haag
Michel Barendse	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Michiel Brouwer	MBDSO
Niels Al	Gemeente Den Haag
Peter Van den Heuvel	Gemeente Midden-Delfland
Pieter Otten	Hoogheemraadschap van Delfland
Rien Hilhorst	SPIN stadsontwikkelaars
Simon van Damme	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Sjaak Clarisse	Gemeente Delft
Sonja Commeren	Gemeente Maassluis
Theo Helderman	Gemeente Midden-Delfland
Ton Koop	Gemeente Rijswijk
Wessel Kremer	Gemeente Pijnacker-Nootdorp

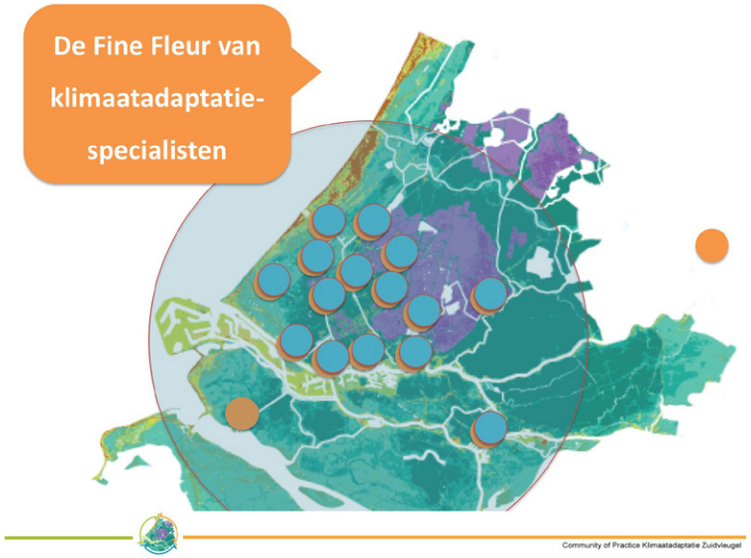

De deelnemers kwamen, net als de eerste bijeenkomst, uit de hele regio.

Drie inleiders geven een beeld van de 'stresstest' en de onderdelen die daarin aan bod (kunnen) komen.

Hasse Goosen belicht de omvang en inhoud van de stresstest

Frank van der Hoeven gaat in op het onderzoek Hotterdam over Hittestress.

Marcel Tirion en Marije Paardekoper delen hun ervaringen met het wateroverlastmodel 3Di

DE STRESSTEST

Hasse Goosen

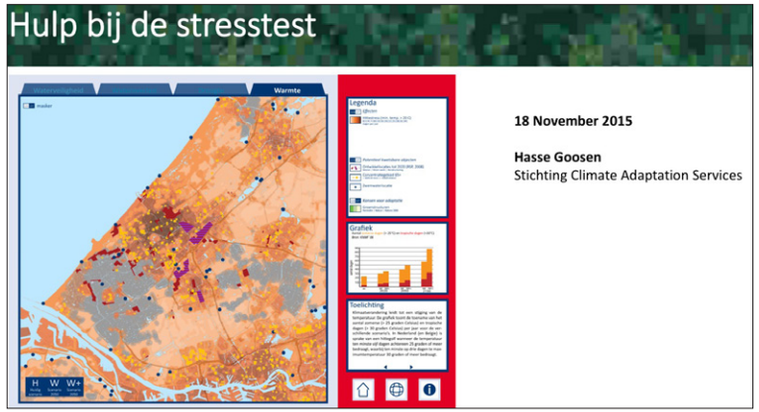

Probleem georienteerde motief	Waarde creatie motief
Reductionistische aanpak	Integrale holistische aanpak
Technisch oplossingen	Meebewegen, green adaptation
Kwantificeren van risicos	Creeeren van meerwaarde
Kosten baten afwegen (vermeden schade vs kosten)	Zoeken naar koppelingen en draagvlak
+ goede wetenschappelijke basis - Risico op de 'data deadlock'	+ draagvlak en integratie - Risico: 'is dit wel nodig'?

Wat is een stresstest, en hoe maak je die? - Dat was de kern van de presentatie van Hasse Goosen, Stichting Climate Adaptation Services (CAS) en Alterra, Wageningen Universiteit.

Met de Stresstest inventariseert een gemeente de risico's van de effecten van klimaatverandering binnen de gemeente. Is men gevoelig voor wateroverlast of hitte? Is de gemeente veilig bij hoogwater? Voor de opzet bestaat geen vast voorschrift.
Op het ogenblik worden er op diverse plekken in de stad Stresstest uitgevoerd. Daaruit blijkt dat er twee verschillende manieren zijn om de stresstest aan te vliegen:

- een probleem geörienteerd motief. Hierbij wordt onderzoek gedaan naar het voorkomen naar de mogelijke schades. Het levert veel gekwantificeerde data. Gevaar bestaat bij deze aanpak dat er geen eind komt aan het zoeken naar data.
- een waardecreatie motief. Hierbij wordt de klimaatadaptatie in het licht van de leefbaarheid en toekomstbestendigheid gezet. Risico hierbij is de reactie: 'Is dit allemaal wel nodig?'

De ervaring tot nu toe leert is dat een 'stresstest-light' genoeg informatie biedt om klimaatadaptatie op de politieke agenda te zetten.

Veel informatie die gebruikt kan worden voor een stresstest is te vinden op www.ruimtelijkeadaptatie.nl CAS levert veel landelijke informatie, voor Haaglanden en de Rotterdamse regio heeft het gedetailleerdere data beschikbaar. Op het kennisportaal daarnaast veel informatie aanwezig op het gebied van de uitvoering ('werken').

HOTTERDAM

Frank van der Hoeven

Hittestress is een onderschat effect van de klimaatverandering. Onderzoek van de TU Delft naar de effecten in Rotterdam van de hittegolf van 2006 onderbouwen dat.

Heel precies en gedetailleerd is voor iedere hectare in Rotterdam indicatoren van o.a. aantal inwoners, ouderdom, temperatuur, bebouwing en sterfte naast elkaar gezet en vergeleken. - De conclusies zijn helder: in juli 2006 zijn er door de hitte meer mensen overleden in Rotterdam. Het blijkt te gaan om extra sterfte, de maanden augustus 2006 en daaropvolgend lieten geen daling van sterftegevallen zien.

Frank van der Hoeven besluit zijn presentatie met drie adaptatiestrategieën.

- de eerste ligt bij de mens zelf: zoek de warmte niet op, drink genoeg en houd jezelf koel.
- ten tweede aanpassing van de woning om de temperatuur niet te veel te laten stijgen (zonder airco)
- ten derde de aanpassing van de stad: creëer koele plekken.

Stuttgart in Baden-Württemberg is een voorbeeld van een stad die veel doet om hittestress in de stad te verminderen en te voorkomen.

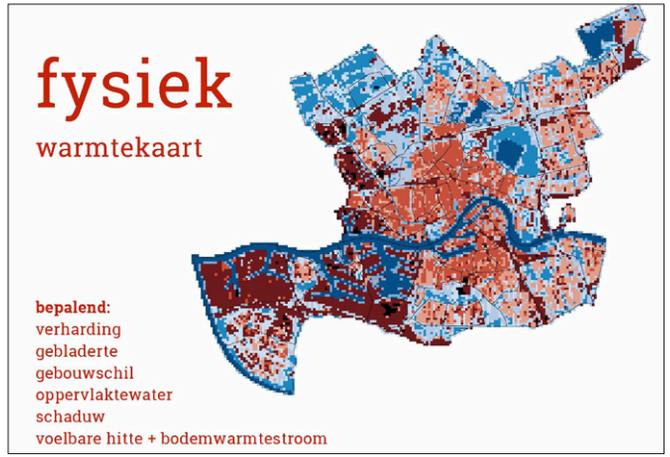

Leerpunten:

- **De Stresstest kan op twee manieren benaderd worden: vanuit een probleem of vanuit een waardecreatie**
- **De benadering bepaalt de vorm en omvang van de stresstest**
- **Veel informatie vind je ruimtelijkeadaptatie.nl**

- **Hitte heeft effect op sterften in de stad**
- **onderzoek naar de hittegolf in 2006 in rotterdam toont dat aan**
- **adaptatiestrategieën:**
  - **houd jezelf koel**
  - **houd het huis koel**
  - **houd de stad koel**

3Di IN DE PRAKTIJK

Marcel Tirion, Marije Paardekooper

Leerpunten:

- **3Di geeft een goed inzicht in de effecten van een zware regenbui op de stad**
- **De data van een aantal gemeenten binnen de regio is al opgenomen in het huidige model**
- **Het model kan worden aangevuld met preciezere informatie over het rioolstelsel**
- **de samenwerking tussen gemeenten en waterschap maken dit een bijzonder en nuttig instrument.**

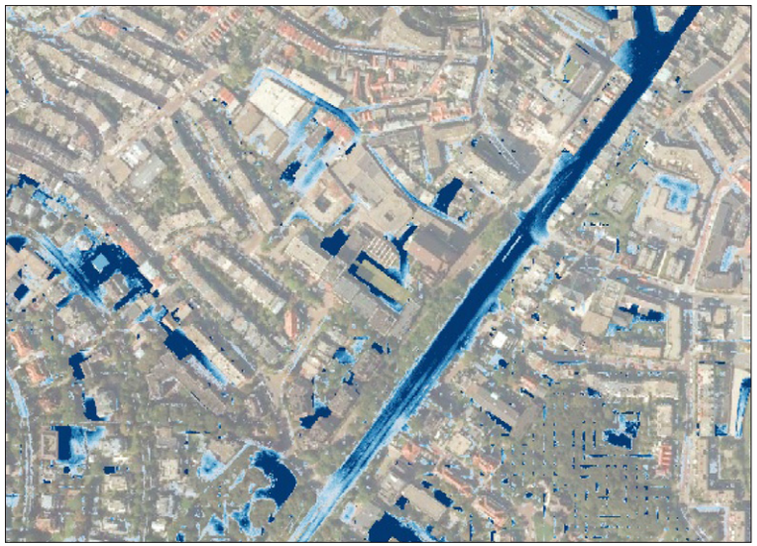

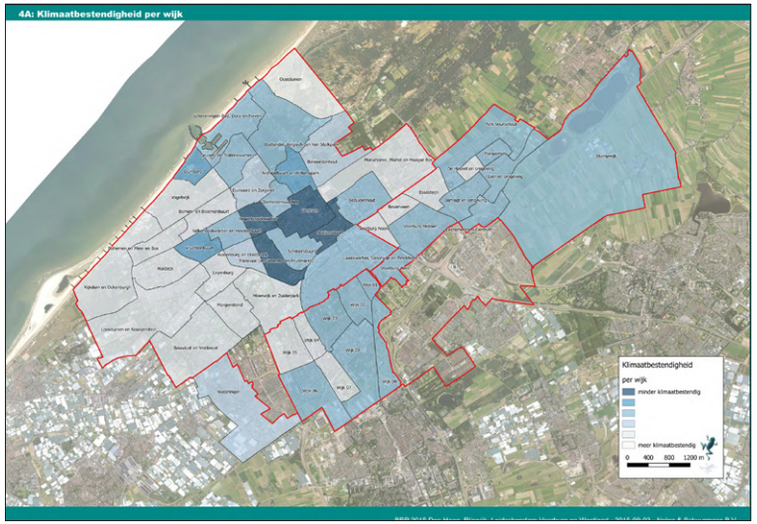

3Di is een model dat de wateroverlast in een gebied voorspelt bij een bepaalde bui. Het wordt ontwikkeld door een consortium van partijen, waaronder Deltares, gemeenten, Hoogheemraadschap en de TUDelft.
Marcel Tirion van de Gemeente Den Haag en Marije Paardekooper van Hoogheemraadschap van Delftland zijn samen enthousiast over het gebruik van het model. Het geeft beide partijen veel inzicht in de risico's bij verschillende soorten van buien. Juist het samen opstellen en concluderen van de gegevens maakt gezamenlijke afspraken en gerichte aandacht en aanpak eenvoudiger.

Met het model kan niet alleen het effect direct tijdens de bui, maar ook aan het eind van een bui, of enige tijd erna in kaart worden gebracht. Dat geeft veel extra informatie over afstroom- en afvoertijden, die andere modellen niet bieden. Het blijkt dat er voortdurend nieuwe gegevens mogelijk of gewenst zijn om in het model mee te nemen. Daarin zit wel het gevaar dat het een te zwaar systeem wordt.

Den Haag neemt inmiddels de resultaten van de 3Di modellen op in hun nieuwe GRP (Gemeentelijk Rioleringsplan). Bij de doorontwikkeling van 3Di zijn meer gemeenten in de regio betrokken. Die kunnen het model ook gebruiken voor hun stresstest.

WARMTE =
GEEN PROBLEEM
HITTE = WATERTEKORT
KLIMAATADAPTATIE

WORKSHOP 1

Maartje Scholten, Angelique Mergler

In de workshop is voor vijf gemeenten de stand van zaken geïnventariseerd, de behoefte aan een stresstest en de manier waarop die tot stand komt.

Doel van de workshop:

- Handvaten geven voor het organiseren van een stresstest in eigen gemeente. Antwoord op de “hoe-vraag”:
  1. Hoe staat het onderwerp op de agenda? Heb je alle middelen, mandaat en mogelijkheden om ermee aan de slag te gaan?
  2. Overzicht van opgaven, systemen en inspanningen
  3. Welke partijen zijn er nodig? En in welke rol?

Aanwezigen waren voor de helft werkzaam bij een gemeente en voor de helft werkzaam bij adviesbureaus, ontwerp/landschapsinrichters en het Hoogheemraadschap van Delfland. We hebben daarom per gemeente tweetallen gevormd: met 1 gemeentemedewerker en 1 adviseur / interviewer / meedenker.

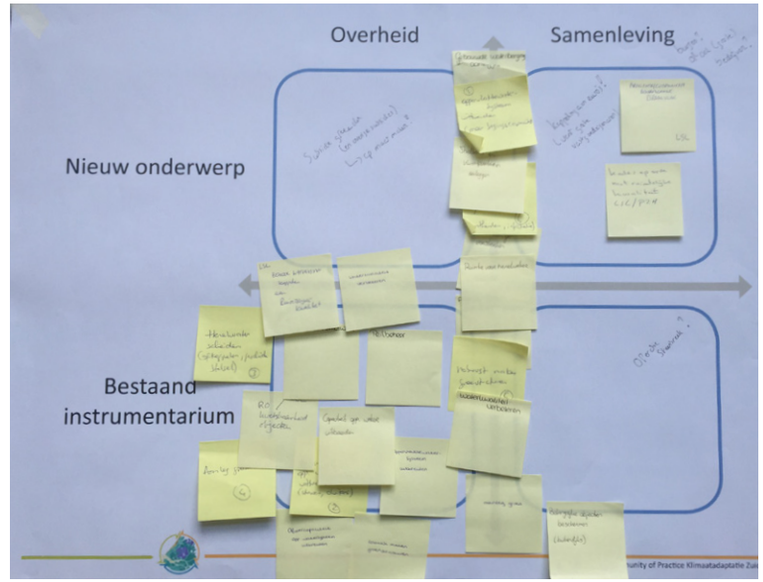

Aanpak:

We hebben voor de 5 aanwezige gemeenten handvaten, tips en aanpak in kaart gebracht:

- Zoetermeer
- Den Haag
- Lansingerland
- Pijnacker-Nootdorp
- Dordrecht

Daarvoor hebben we achtereenvolgens:

1. Door middel van interviews zijn de randvoorwaarden in kaart gebracht voor het uitvoeren van een stresstest in 5 gemeentes:
   - o Hoe staat klimaat op de agenda? Hoe lang al? Onder welke noemer?
   - o Is er urgentie?
   - o Wie zijn er mee bezig?
   - o Is er 1 portefeuillehouder? Of meer?
   - o Is het duidelijk “wie er van is”?
   - o Staat de stresstest al op de todo-lijstjes?
   - o Zou je morgen aan de slag kunnen met een plan van aanpak?
2. Door middel van het opgaven-middelen schema geïnventariseerd welke maatregelen er binnen de betreffende gemeente het meest nodig / wenselijk waren.
3. Aan de hand van de “rollen-innovatie-matrix” de maatregelen ingedeeld naar eigenaar en mate van vernieuwing
4. Aan de hand daarvan een discussie gevoerd over de maatregelen, de rol van de overheid en de manier waarop je als gemeente al dan niet als leidende partij samenwerkt met andere partijen. Daarbij hebben we elkaar tips gegeven.

HOE MAAK IK EEN STRESSTEST?

Uitkomsten

1. Uitkomsten waren heel verschillend. Bij twee gemeenten staat het onderwerp op de agenda, bij drie nog niet. Soms onder de noemer duurzaamheid, vaak in het waterplan, of (bij Lansingerland) als item voor participatie. Algemene conclusies:

   a. Ermee aan de slag is lastig, omdat vaak niet duidelijk is welke afdelingen er mee moeten doen en wie de lead neemt. Ook is er niet altijd een portefeuillehouder die zich opdrachtgever / eigenaar voelt.

   b. Den Haag is al erg ver. Rotterdam ook. We vragen ons af waar dat aan ligt: simpelweg de grootte van de gemeente en dus de hoeveelheid beschikbare tijd? Of zijn er andere factoren?

2. Maatregelen. – zie postits

3. Maatregelen in matrix – zie afbeelding postits-op-matrix. Conclusies / bevindingen:

   a. Veel van deze maatregelen zijn bekende maatregelen, geen innovatief karakter, en de overheid is voor het grootste deel aan zet. Deels komt doordat we de maatregelen uit het overzicht gebruikt hebben en niet nagedacht over nieuwe, andere mogelijkheden waar misschien zelfs ook andere partijen bij betrokken zijn.

   b. Maar deels is het logisch dat op het gebied van klimaatadaptatie innovatie en samenwerking met veel (markt)partijen niet actief gezocht wordt door overheden (door de marktpartijen soms wel): er zijn binnen de overheden al zoveel verschillende partijen betrokken en het organiseren daarvan kost al moeite genoeg. Bovendien staan nog niet alle onderdelen van klimaatadaptatie al goed op de agenda.

   c. De rechterkant van de matrix “samenleving” wordt in dit domein door veel mensen als synoniem gezien aan burgers. Terwijl ook bedrijven, organisaties, scholen etc. goede partners kunnen zijn bij het klimaatbestendig maken van de stad.

4. Tips en tricks:

   a. Lansingerland vertelt dat ze een avond georganiseerd hebben waarbij ze allerlei mensen uit de stad hebben gevraagd om de gemeente te adviseren over klimaatadaptatie. Dat leverde goede tips op

   b. De discussie ging ook over het betrekken van alle burgers en niet alleen die burgers die altijd al betrokken zijn. Gebruik van intermediairs (zoals Lansingerland deed) is daarvoor 1 van de mogelijke oplossingen.

   c. We concluderen ook dat we nog niet voldoende zicht hebben op het instrumentarium voor afdwingen / verleiden van partijen (subsidies, de nieuwe omgevingswet, belastingen etc). Dat is een volgende workshop of presentatie waard.

   d. Zoek een trigger om klimaat op de agenda te krijgen en wees daar creatief in (is participatie een hot item? Combineer het daarmee. Leefomgevingskwaliteit? Kan ook. Is er een straat of wijk met wateroverlast? Breng dat actief onder de aandacht).

5. Kort evaluatierondje (wat vond je en wat neem je mee)

   a. Wat zijn er veel verschillen tussen de gemeentes

   b. Rondje tips en tricks waardevol

   c. Het schema is prettig, we willen er graag mee verder werken

d. Interview-techniek was leuk en waardevol

e. Goed dat we begonnen met het waarom, en naar de opgave keken. Anders wordt het snel een losse brainstorm met maatregelen, zonder samenhang.

Leerpunten:

- **Betrek zoveel mogelijk organisaties en burgers bij het opstellen van een stresstest**
- **We hebben nog onvoldoende kennis van het planologisch instrumentarium van verleiden en afdwingen**
- **Zoek een trigger: Koppel het klimaat-thema aan onderwerpen die in de stad of wijk spelen**

WORKSHOP 2

Heleen Bothof, michiel brouwer

Tijdens de workshop hebben de deelnemers voor hun eigen gemeente een kaart gemaakt van de plekken waar klimaateffecten kunnen optreden.

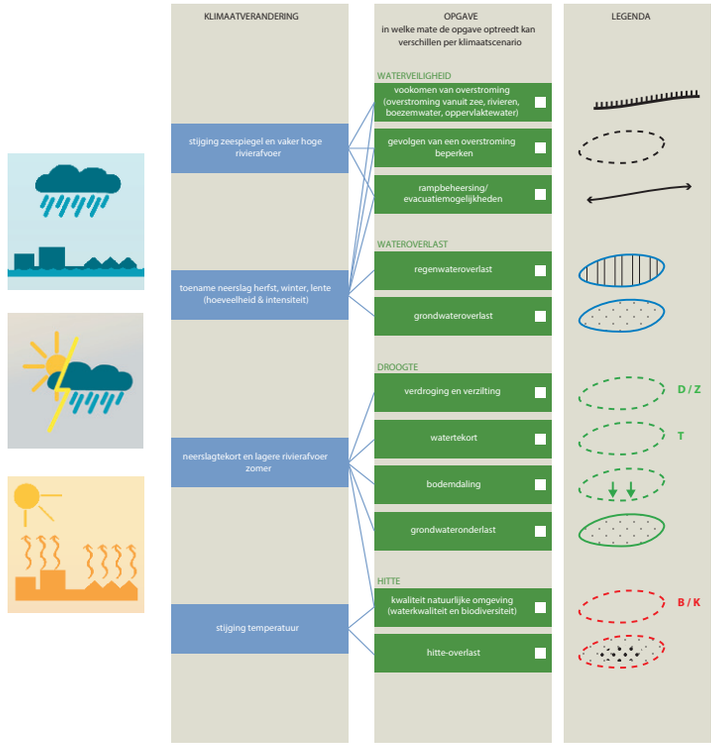

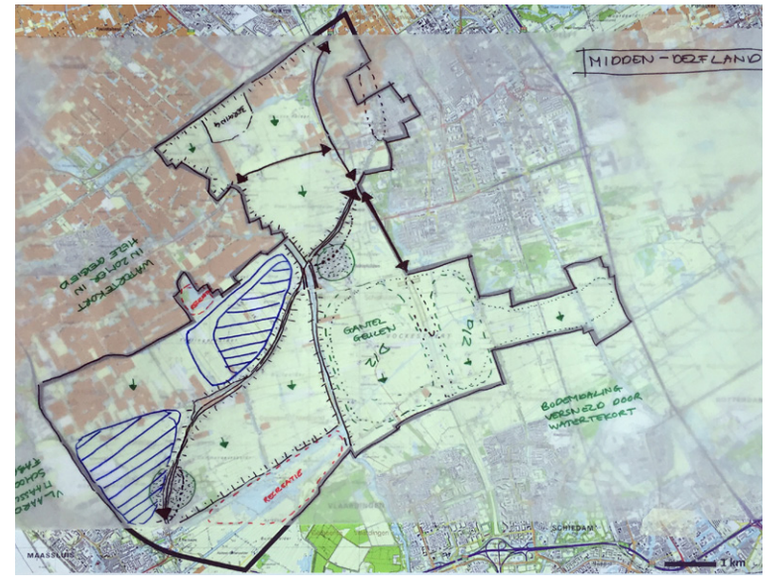

WAAR ZIT DE STRESS?

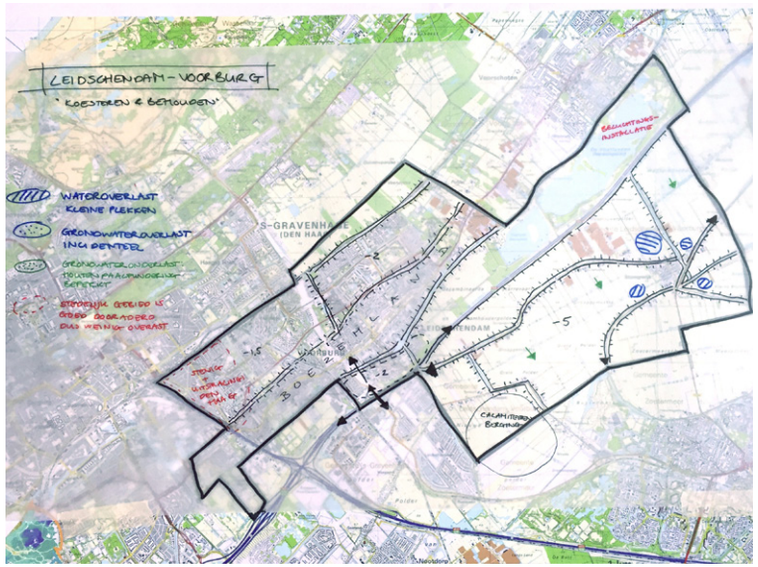

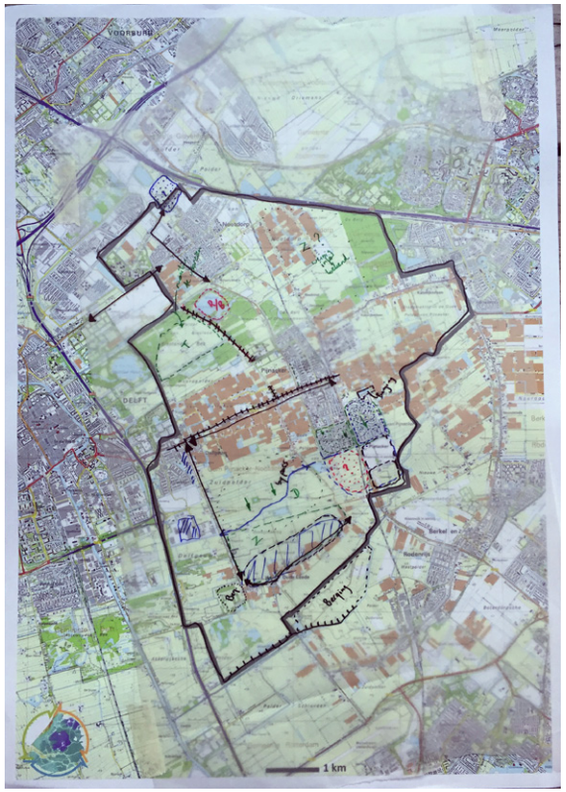

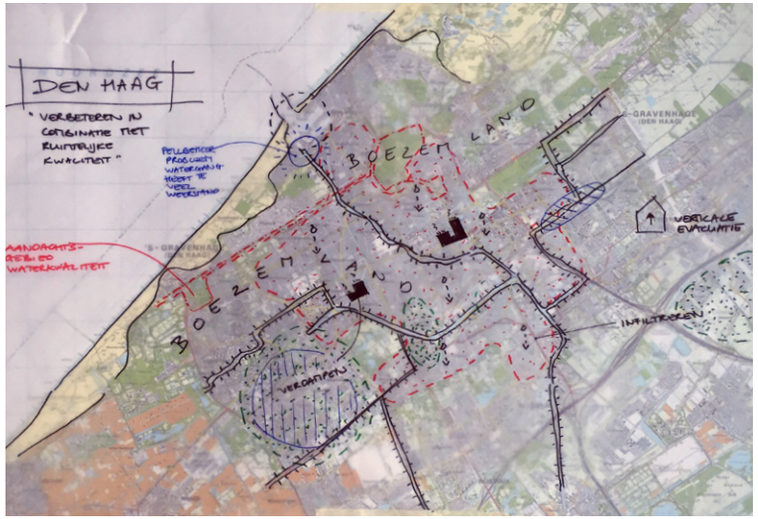

Leerpunten:

- De effecten zijn niet overal binnen de gemeente aanwezig
- Sommige locaties kennen meerdere risico's, vele geen
- de eigen kennis is meestal al genoeg voor een globale inschatting
- De kaart speelt een rol bij beide soorten stresstest-methoden
- Bij de probleem-ge-örienteerde aanpak helpt het de hoeveel-heid data te beperken tot het risicogebied
- Bij de waardecreatie-aanpak helpt het kan-sen van locaties in beeld te krijgen

En Verder

2 december — **Bestuurlijke watertafel**

2016 — **4 bijeenkomsten**

SPIN OFF:
OPGAVEN VOOR MIDDEN DELFLAND

Tijdens de ‘24 uur van Midden Delfland’ werd met 120 betrokkenen uit de gemeente, maatschappelijke organisaties, bewoners en overheden het Uitvoeringsprogramma 2015 -2025 opgesteld. Zeven thema’s stonden centraal waaronder ‘Klimaatadaptatie’.

De uitkomsten van de COP van 30 september waren de input voor drie workshops over een klimaatbestendig Midden Delfland. ‘Zal Schipluiden over 1000 jaar nog bestaan?’ - Met die prangende vraag begon de sessie. De opgaven kwamen als snel in beeld:

- Zeespiegelstijging en verzilting van het land spelen voorlopig geen grote rol
- Bodemdaling door inklinking is een sluipende doorlopende opgave
- Over het effect op de gezondheid van mensen en dieren van droogte en hitte is nog weinig bekend

Met drie acties werden de 24 uur afgesloten:

- Onderzoek naar bodemdaling en waterbeheer door Hoogheemraadschap en LTO
- Over het effect op de gezondheid van mensen en dieren van droogte en hitte, getrokken door de gemeente Midden Delfland
- Laten zien wat de effecten van de klimaatverandering is op Midden Delfland

Voor die laatste actie stelt Midden Delfland graag aan de COP de vraag terug: ‘Zou de COP een trekkende rol willen spelen in het verbeelden van de klimaateffecten op de lange termijn?’

De Kennis uit de COP werd direct gebruikt voor het uitvoeringsprogramma 2015-2025 van Midden Delfland

In de ‘24 uur van Midden Delfland’ werd de COP-kennis uitgewerkt tot drie speerpunten:

- **Bodemdaling en waterstanden**
- **Gezondheid voor mens en Dier**
- **Laten zien wat klimaatverandering betekent**

En zou de COP eigenaar willen worden van die laatste opgave? - was de tegenvraag aan de COP.

COLOFON

Deze rapportage is opgesteld als verslag van de twee Community of Practice-bijeenkomsten Klimaatadaptatie Zuidelijke Randstad, najaar 2015

Rapportage:
MBDSO, Michiel Brouwer | Duurzame Stedelijke Ontwikkeling
Delft, najaar 2015

MBDSO

Organisatie:
Michiel Brouwer (MBDSO)
Kerngroep Watertafeloverleg:
Jaap Korf, Toos Lander (HHR Delfland)
Maartje Scholten (gemeente Delft)
Niels Al, Arno Lammers, Arthur Hagen (gemeente Den Haag)
Saskia van Walwijk (gemeente Schiedam)
Peter van den Heuvel, Theo Helderman (Midden Delfland)

Met bijdragen van:
Bart Stoffels, Stadsstromen / Except
Auke Wissing, DE URBANISTEN
Hasse Goosen (CAS)
Frank van der Hoeven (TU Delft)
Marcel Tirion (Gemeente Den Haag)
Marijke Paardekooper (HH van Delfland)
Heleen Bothof (LUZ architecten)
Angelique Mergler (Het Vooruitzicht)

Watertafel en de COP Klimaatadaptatie Zuidelijke Randstad

- *Deze regio is de meest klimaatadaptatie-kennisintensieve regio van Nederland*
- *Veel gemeenten hebben al veel ervaring en kennis*
- *Uitwisselen van kennis levert meerwaarde*
- *Samen zoeken naar regionale opgaven*
- *Deze adaptatiekennis is mondiaal waardevol*

Bijeenkomst 30 september

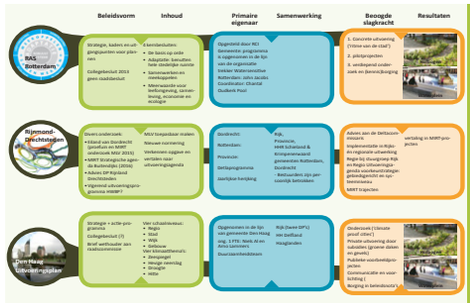

- *Een breed georiënteerde bijeenkomst in het Prinsenkwartier in Delft met ruim 50 deelnemers*
- *Een overzicht van alle klimaat-adaptatie-aanpakken die in de regio worden gebruikt*
- *Inzichten in de opgaven van andere gemeenten*
- *Voorbeelden uit de praktijk*

Bijeenkomst 18 november

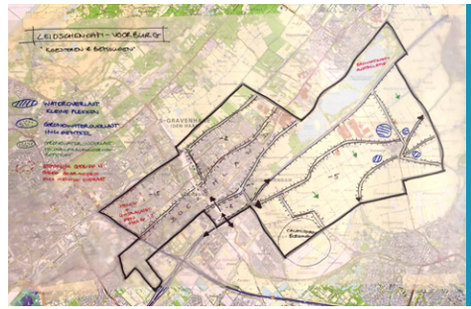

- *Een bijeenkomst bezocht door 35 specialisten*
- *Gericht op kennis over de 'stresstest'*
- *Presentaties over 'Stresstest', 'Hitte in de Stad' en '3Di watermodel'*
- *Zes overlast-indicatiekaarten opgesteld*
- *uniform Plan van Aanpak Stresstest opgesteld*

COP in 2016

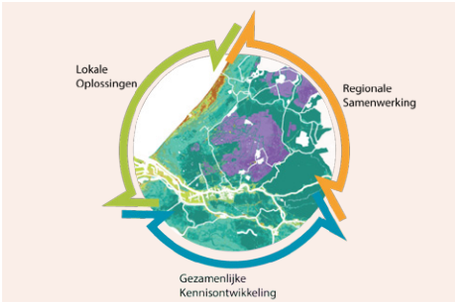

- *Er is behoefte om de kennisuitwisseling voort te zetten*
- *4 bijeenkomsten in 2016:*
  Twee intensieve werksessies en
  Twee bredere kennisontwikkelingssessies
- *zoeken naar verbreding kennis binnen gemeenten*